

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در
فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and
Research in Persian culture, language and literature

به نام خدا

بررسی چگونگی کاربرد وجه فعل التزامی در غزلیات مولوی
هانیه امیری کیا

فارغ التحصیل کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی موسسه آموزش عالی حافظ شیراز

Email: Hanyehamirikia.2020@gmail.com

چکیده:

در این پژوهش کوشش شده تا از میان انواع وجه فعل‌هایی که در غزلیات مولوی بکار رفته است، وجه فعل التزامی از نظر نحوه‌ی کاربرد فعل از بعد معنایی و همچنین میزان تأثیرگذاری این وجه فعل، در سخن واکاوی شود

روش تحقیق در این پژوهش، کتابخانه‌ای، آماری و توصیفی-تحلیلی است. دامنه‌ی پژوهش، پنجاه غزل از مولوی است که به ترتیب الفبایی، مطالعه و فیش‌برداری شده است. سپس؛ با گرفتن بسامد آماری به روشی علمی و دقیق، انواع وجه فعل و بطور خاص، وجه فعل التزامی بررسی، توصیف و تحلیل شده است.

نتایج نشان داد که از مجموع 232 جمله‌ای که در ابیات پنجاه غزل مولوی وجود داشت، 243 مورد وجه فعل التزامی و ۵۰ وجه فعل التزامی شرطی، ۹ مورد دعایی، ۴ مورد تمنا، تأسف، تأکید و سوگند، ۳ مورد شک و ۱ مورد آرزو و دعا بکار رفته بود.

همچنین در بررسی معانی ثانویه جمله‌ها و افعال خبری، توجه مولانا به مفاخره، اظهار انبساط و نشاط، دعا، و ملامت، هشدار، اندوه و تأسف و در نهایت روشنگری و ارشاد بیش از سایر معانی بوده است، که می‌تواند نشانی از والا منشی و انبساط و انقباض احوال درونی و همچنین استغراق در مقام رضا باشد. اینگونه تصاویر متناقض درونی که به دلیل عرفان و غرق شدگی در وحدت وجود است، در سرتاسر غزلیات مولانا، همچون مثنوی کبیر، رخ می‌نماید.

کلید واژه: جمله ، فعل ، وجه فعل، وجه فعل التزامی

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

مقدمه:

مولوی اندیشمندی بی نظیر است که در سال ۶۰۴ ه.ق در بلخ متولد شد. پدر او که به بهاءالدین ولد معروف شده بود و نیز او را با لقب سلطان العلماء یاد کرده اند از اکابر صوفیه و از اعظم عرفا بود، اهل کشف و ذوق بود و عالمی کامل که در همه‌ی علوم زمان خود به مقام استادی رسیده بود. (زمانی، ۱۳۹۸: ۲۳-۲۱)

غزلیات مولانا به کلیات یا دیوان شمس معروف است چراکه مولانا به جای تخلص به نام خود، به نام شمس تبریزی تخلص کرده است. این غزلیات صوفیانه در حدود ۲۵۰۰ غزل است. (شیرشاهی، طوسی، گازرانی، مقیم‌زاده، رحیمی: ۱۳۹۷: ۱۷۱-۱۷۰). « وجه فعل صورتی از ساختار فعل است که آن را به اعتبار اینکه مفهوم را چگونه بیان می‌کند تعریف می‌کنند. حالت‌های بیان مفهوم مختلف است». (مدرسی و مهرآور گیگلو، ۱۳۹۳: ۱) به صورتی که گاهی خبری را به طور قطع می‌رساند که این حالت وجه اخباری فعل است؛ گاهی وقوع کاری را با احتمال همراه می‌کند که این حالت نیز وجه التزامی فعل است؛ گاهی نیز امری بودن فعلی را به ذهن متبادر می‌کند که این وجه امری فعل است. به‌طور کلی می‌توان گفت که اغلب فعل از جهت بیان سه وجه دارد که عبارتند از: اخباری، التزامی، امری. فعل‌هایی که خبری را می‌رسانند و از معنای فعل به صورت قطعی خبر می‌دهند وجه اخباری دارند؛ فعل‌هایی معنای فعل را همراه با آرزو، شک، تردید، شرط، میل و امثال این‌ها بیان می‌کنند، وجه التزامی دارند و فعل‌هایی که وقوع یا داشتن یا پذیرفتن حالتی درخواست می‌شود و یا این‌که امر به وقوع فعل می‌شود، وجه امری دارند. (فرخنده و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۸۰)

در واقع وجه فعل « آن دسته از روش‌های دستوری است که نگرش گوینده یا همان سخنگو را در فعل بروز می‌دهد». (صفایی سنگری و قربانپور دلپوند، ۱۳۹۷: ۱۰) وجه فعل برداشت گوینده از مسلم و نامسلم بودن یا امری بودن و نبودن فعل می‌باشد. که این برداشت به واسطه‌ی عواملی است که در فعل و جمله قرار دارند. بعضی از این عوامل صوری و ظاهری و بعضی معنایی و مفهومی است. لازم به ذکر است که نشانه‌های صوری یا ظاهری وجه فعل اندک است و همیشه از ظاهر فعل نمی‌توان وجه آن را تعیین کرد. پس معنای فعل و نشانه‌های دیگری که در جمله است مانند همراهی کلمات وجهی با فعل اصلی، در شناخت وجه فعل کمک می‌کند.

افزون بر آن، هر نوع جمله، یک مورد استفاده اصلی و رایج دارد که در دستور زبان ذکر شده است؛ مثلاً جمله‌ی خبری، خبر می‌دهد و با جمله‌ی پرسشی، پرسش می‌کنند. اما در مواردی و در عرف از این گونه جملات برای مقاصد دیگری هم استفاده می‌شود. علم معانی این موارد استعمال ثانوی، فرعی، مجازی و به اصطلاح این ظرافت‌ها و شگردها را مورد بحث قرار می‌دهد. با توجه به مطالب گفته شده می‌توان تعریف روشن‌تر از وجه فعل ارائه نمود.

علم معانی در واقع همان بلاغت است؛ بلاغت (تأثیر و نفوذ) که صفت معنی است بعد از فصاحت (درستی و وضوح) که صفت لفظ است تحقق می‌یابد. یعنی معتقد است شاعر یا نویسنده در عین این‌که باید مواظب باشد تا کلمات و جملات را درست و مطابق هنجار به کار ببرد باید تلاش کند تا کلامش به مقتضای حال خواننده یا مخاطب باشد تا مؤثر و دلنشین واقع گردد؛ و در جهت تحقق این هدف می‌تواند از همه‌ی ابزارها به مقتضای حال بهره گیرد؛ این ابزارها می‌تواند صناعات بدیعی باشد و یا استفاده از فنون دیگر بلاغی و ادبی باشد.

در پیوند با وجه فعل در آثار فارسی تا کنون پژوهش‌های گوناگونی صورت گرفته است، از جمله، ایران‌زاده (۱۳۸۲) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیلی بر کاربرد هنری فعل در غزلیات سعدی» به بررسی ویژگی‌های نحوی، نظام تعدی و فرآیندهای معنایی در غزلیات

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

سعدی پرداخته و نتیجه گرفته است که توازن نحوی با تجانس‌های آوایی و سایر تناسبات موسیقایی بین زوج فعل‌ها در شعر سعدی به توازن سبکی منجر شده است.

شنبه‌ای (۱۳۸۹) در مقاله‌ای با عنوان «چگونگی کاربرد فعل در نثر گلستان» به بررسی ساختار نحوی فعل در نثر گلستان پرداخته و نتیجه گرفته است که خروج از هنجار زبان سبک خاصی برای سعدی رقم زده و این سبک فردی در حوزه‌های نحوی، زبانی و موسیقایی نهفته است.

مدرسی و مهرآور گیگلو (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «نگاهی به کاربرد وجوه افعال در اشعار سلمان هراتی» معتقدند سلمان هراتی توانست با اتکا به استعداد ادبی و بینش و باور اعتقادی خویش در شاخه‌ای از شعر انقلابی، ایدئولوژیک و اعتقادی قابلیت چشم‌گیر خود را به اثبات برساند. یافته‌های پژوهش‌های آن‌ها حاکی از آن است که سبک روایی در اشعار سلمان هراتی غالب بوده و اشعار او به تعاملات بین‌فردی نگرشی اطلاع‌دهنده و یک‌سویه داشته و صدای دستوری در آن خبری و خنثی است.

پاکزاد و فقیری (۱۳۹۶) در مقاله‌ای تحت عنوان «بررسی و تحلیل انواع وجه در دیوان حافظ با رویکرد سبک‌شناسی رایانشی-پیکره‌ای» نتیجه می‌گیرند که حافظ بیشتر به بیان حالات، موضوعات، نظرات و دیدگاه‌های خود نسبت به امور می‌پردازد که برای آن‌ها از وجه خبری استفاده می‌کند. در این میان نسبت به اعمال نظرات و دیدگاه‌های خود دیدگاهی آمرانه دارد و از طرفی دیگر نسی نگری وی به امور بسیار ناچیز است و حتی پرسش‌گری وی نیز چندان بارز نیست.

سنگری و قربان‌پور دلیوند (۱۳۹۷) در مقاله‌ی خود با عنوان «بررسی کارکردهای گفتمانی وجه فعل در غزل پست مدرن» نتیجه می‌گیرند در غزل پست مدرن، از افعال در وجه اخباری، بیشتر در بیان حقیقت‌های ذهنی که بخش عمده‌ای از دغدغه‌های گوینده است، استفاده شده است. شاعر با گزینش وجه اخباری و در بیش‌تر موارد فعل‌های اسنادی، سعی در عینیت بخشیدن انگاره‌های ذهنی خود دارد.

واکاوی‌ها در ارتباط با پژوهش‌های پیشین نشان داد که، در خصوص وجه فعل و جایگاه آن در اشعار مولانا جلال‌الدین محمد بلخی، چه به صورت جداگانه و چه به صورت مقایسه‌ای تحقیق و پژوهشی صورت نگرفته است؛ بنابراین در این پژوهش کوشش شده تا از میان انواع وجه فعل‌هایی که در غزلیات مولوی بکار رفته است، وجه فعل التزامی از نظر نحوه‌ی کاربرد فعل از بعد معنایی بررسی گردد و همچنین میزان تأثیرگذاری این وجه فعل، در سخن واکاوی شود.

روش تحقیق در این پژوهش؛ کتابخانه‌ای، آماری و توصیفی-تحلیلی است. دامنه‌ی پژوهش، پنجاه غزل از مولوی است که به ترتیب الفبایی، مطالعه و فیش‌برداری شده است. در مرحله‌ی بعد، با گرفتن بسامد آماری به روشی علمی و دقیق، انواع وجه شعر و بطور خاص، وجه فعل التزامی، بررسی، توصیف و تحلیل شده است.

۱- جمله و جایگاه فعل:

«جمله به واحدی از زبان گفته می‌شود که از یک یا چند گروه تشکیل شده است و به دو قسمت نهاد و گزاره تقسیم می‌شود. در جمله، گزاره، خبر جمله است و نهاد صاحب خبر است. مهم‌ترین بخش گزاره فعل است این یعنی که فعل در گروه گزاره قرار می‌گیرد. معمولاً بین نهاد و فعل، از نظر شخص و شمار مطابقت وجود دارد.» (اسماعیلی و دیگران، ۱۳۹۰: ۴۴۲). به بیانی دیگر «جمله واحد اصلی یا آغازینی است که به منظور تنظیم اندیشه و نیز ارتباط زبانی، هدف تولید قرار می‌گیرد و از همین رو به عنوان واحد آغازی بدیهی فرض شده است و به تعریف نیاز ندارد. به‌طور کلی «جمله سخنی است متضمن اسناد و دارای درنگی پایانی که

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

معنای کاملی داشته باشد. در تعریف دیگر جمله صورتی است از زبان که دارای آهنگی خاص و درنگ پایانی که همراه با معنای کامل باشد. مراد از معنای کامل به نظر دستور نویسان قدیم آن است که سخن تمام باشد و اگر گوینده سکوت کند، شنونده منتظر بقیه‌ی کلام نماند». (فرشیدورد، ۱۳۹۴: ۶۳)

۱-۱- انواع جمله:

« با توجه به افعال به کار رفته در جمله از یک سو و نوع و پیوندیافتن فراکردهای جمله از سوی دیگر، می‌توان سه نوع جمله را در زبان فارسی معرفی کرد که عبارتند از: جمله ساده، مرکب و مشتق. جمله‌ای که در ساختمان آن فقط یک فعل به کار رفته باشد ساده گویند. (کدام کتاب را می‌خواهی؟). جمله‌ی ساده‌ای که معنی کاملی نداشته باشد فراکرد نامیده می‌شود. هر جمله‌ی مرکب از یک یا چند فراکرد تشکیل شده است که معنی یکدیگر را تکمیل می‌کنند. در جمله‌ی مرکب، فراکردها به کمک حرف ربط یا مکث در پی هم می‌آیند. (هوا سرد شد، بخاری را روشن کردم). در ساختمان جمله‌ی مشتق نیز بیش از یک فعل وجود دارد ولی فراکردهای جمله‌ی مشتق مانند جمله‌ی مرکب در پی همدیگر قابل تشخیص نیستند که ما آنها را در این جا بندموصولی می‌نامیم. مانند) برادرم که پزشک است در شیراز زندگی می‌کند». (افراشی، ۱۴۰۰: ۱۳۷-۱۳۶)

در یک تقسیم بندی جمله از جهات مختلف اقسامی دارد. « از قبیل جمله‌ی فعلی و بی‌فعل، جمله‌ی خبری، جمله‌ی انشائی، جمله‌ی گسترده و ...

الف) جمله‌ی فعلی یا بی‌فعل: جمله یا دارای فعل است (فرهاد رفت) یا بدون فعل (بتوجه...)

ب) جمله‌ی عادی، فشرده و گسترده: جمله‌ی عادی آن است که فشرده یا گسترده نباشد و در آن تمام اجزای اصلی جمله یعنی مسندالیه، فعل، مفعول، مسند و... جزء آن‌ها آمده باشد.

ج) جمله‌ی فشرده یا کوتاه: آن است که یکی از عناصر اصلی ژرف ساخت آن حذف شده باشد.

د) جمله‌ی گسترده: یعنی علاوه بر عناصر اصلی دارای عناصر گسترده هم باشد. عناصر گسترده عبارتند از: وابسته‌ها و همسان‌ها. وابسته‌ها: قید، متمم، صفت، شاخص) و (همسان‌ها: همپایه، بدل، تأکید و تفسیر)

ه) جمله‌ی خبری یا انشائی: جمله‌ی خبری آن است که که آهنگ آن افتان و مضمونش دارای صدق و کذبست یعنی حکم آن یا قابل تصدیق است یا نیست. فعل جمله‌ی خبری به وجه اخباری است. جمله‌ی انشائی را می‌توان به سه قسم تقسیم کرد:

الف) جمله‌ی پرسشی: آن است که پرسش را برساند و این پرسش یا به وسیله کلمات پرسشی صورت می‌گیرد یا بدون آن.

ب) جمله‌ی امری آن است که فعل آن به وجه امری است و بر نفرین، دعا، تمنا، خواهش و مانند آن‌ها یعنی بر طلب دلالت کند.

ج) جمله‌ی عاطفی یا احساسی: آن است که بر عواطف و احساسات از قبیل تعجب، آرزو، افسوس، تحسین و... دلالت کند». (فرشیدورد، ۱۳۹۴: ۶۷-۶۵) در تقسیم بندی دیگر « جمله از حیث مفهوم، فعل و ساختار اقسامی دارد:

« الف) جمله از حیث مفهوم و معنی چهار قسم است: جمله‌ی خبری، پرسشی، عاطفی، امری.

ب) جمله از حیث فعل سه گونه است: جمله‌ی فعلی، اسنادی و بی‌فعل.

ج) جمله از لحاظ ساختار و ترکیب دو گونه است. جمله ساده و مرکب. جمله‌ی ساده تنها یک فعل دارد و جمله‌ی مرکب دو فعل یا بیشتر دارد». (گیوی و دیگران، ۱۳۸۵: ۱۵۹-۱۶۰)

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

۱-۲- فعل:

یکی از اجزای جمله فعل می‌باشد. «فعل کلمه‌ای است که به تنهایی یا به یاری وابسته‌هایی در یکی از زمان‌های سه‌گانه بر واقع شدن امری دلالت می‌کند و امری است که به امر دیگر استناد داده می‌شود». (فرشیدورد، ۱۳۹۴: ۲۳۹) در تعریف دیگر از فعل آمده است، «کلمه‌ای است که همیشه مسند باشد؛ به عبارت دیگر دلالت کند بر وقوع یا لاوقوع کاری در زمان معینی از سه زمان گذشته، حال و آینده. فعلی که بر گذشته دلالت کند «ماضی»، فعلی که تنها بر زمان آینده دلالت کند «مستقبل»، و فعلی که بر زمان حال و آینده هر دو دلالت کند «مضارع» است. برای فعل، فاعلی لازم است؛ یعنی فعل در واقع مستدی است که فاعل، مسندالیه آن می‌باشد». (خیام‌پور و دیگران، ۱۳۹۷: ۷۳) از طرفی گاهی ممکن است زمان وقوع فعل مشخص نگردد که در آن صورت تعریف شبه‌فعل لازم است. «شبه‌فعل، کلمه‌ای است که دلالت می‌کند بر وقوع یا لاوقوع کاری در زمانی نامعین مانند: مصدر یا وجه وصفی که مثل فعل عمل می‌کنند ولی به زمان معین دلالت ندارند؛ چنانکه می‌گوییم: «برنگشتن بهرام از مدرسه، خاطر مرا مشوش ساخت» و «بهرام از مدرسه برنگشته من از خانه بیرون رفتم».

در دو مثال مذکور، گرچه مصدر و وجه وصفی «برنگشتن» و «برنگشته» در زمان گذشته به کار رفته‌اند ولی دلالت بر آن ندارند و فعل‌های «ساخت» و «رفتم» هستند که زمان آن‌ها را تعیین می‌کنند. همان: ۷۳) فعل با شناسه همراه است و «معمولا با نهاد مطابقت می‌کند. گروه فعلی در جمله جایگاه فعل را اشغال می‌کند». (اسماعیلی، ۱۳۹۰: ۴۳۸)

۱-۲-۱- ویژگی‌های فعل

«فعل پنج ویژگی دارد که عبارتند از: ۱- شخص، ۲- زمان، ۳- گذر، ۴- معلوم و مجهول، ۵- وجه». (فرشیدورد، ۱۳۹۴: ۲۴۱) با توجه به اینکه موضوع پژوهش مورد نظر، وجه فعل است؛ در مورد این ویژگی فعل، توضیحاتی ارائه می‌شود؛ وجه فعل: «تلقی گوینده یا نویسنده از جمله، یعنی مسلم یا نامسلم بودن یا امری بودن یا نبودن فعل را وجه فعل گویند». (اسماعیلی، ۱۳۹۰: ۴۴۰) «وجه افعال» در دستور زبان با «جهت قضایا» که در منطق مورد بحث است نباید بی‌ارتباط باشد؛ به خصوص که لفظ «وجه» و «جهت» هر دو یک مصدر دارند، منتهی یکی بر وزن «فعل» و دیگری بر وزن «عَلَّه». به هر حال جنبه‌ی وجه فعل عبارت است از دلالت او بر وقوع یا لاوقوع عمل به شکل اخبار یا احتمال یا آمد. (خیام‌پور و دیگران، ۱۳۹۷: ۸۷) «وجه فعل صورت یا جنبه‌ای از آن است که بر اخبار و احتمال و امر و آرزو و تمنا و تأکید و امید و بعضی امور دیگر دلالت می‌کند». (فرشیدورد، ۱۳۹۴: ۲۴۳)

۱-۲-۲- وجوه اصلی و فرعی فعل در فارسی امروز

«امروزه پنج یا شش وجه برای فعل داریم: سه یا چهار وجه متصرف یا اصلی و دو وجه غیر متصرف. وجوه متصرف عبارتند از: وجه اخباری، التزامی، امری، تأکیدی. دو وجه غیر متصرف عبارتند از: وجه مصدری و وجه وصفی». (همان: ۲۴۳) از میان وجوه فعل‌ها «وجه وصفی و مصدری غیر متصرف است؛ یعنی برای همه اشخاص و زمان‌ها یک صیغه بیشتر ندارد. وجه اخباری و التزامی و تأکیدی متصرفند زیرا افعال آن‌ها به شش صیغه مختلف صرف می‌شود. وجه امری نیمه متصرف است زیرا فقط دو صیغه دارد (برو، بروید)». (همان: ۲۵۰)

به نظر برخی از اندیشمندان وجوه اصلی یا متصرف فعل وجه اخباری، التزامی امری و تأکیدی هستند؛ همچنین هر یک از وجوه فعل، دارای نشانه‌هایی از قبیل نشانه‌ی لفظی یا نشانه‌ی ساختمانی است که خواننده یا مخاطب به کمک آن نشانه‌ها می‌تواند تشخیص

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

دهد که وجه فعل به کار رفته از کدام نوع می‌باشد. از آنجایی که در پژوهش حاضر، تنها وجه فعل اخباری در غزلیات مولوی بررسی شده است، در ادامه نشانه‌های لفظی و ساختمانی این وجه، مورد شناسایی بیشتر قرار گرفته می‌شود.

۳-۲-۱- نشانه‌های وجه فعل التزامی

« گفتیم وجه التزامی یا وابسته یا احتمالی آن صورت یا جنبه‌ای از فعل است که بر امری احتمالی و غیر قطعی مثل آرزو، میل، خواست، دعا، امید، شرط، شک، لزوم و مانند آن‌ها دلالت کند؛ مثال: شاید بیاید، کاش برود، اگر کوشش کنی کامیاب می‌شوی. فعل التزامی معمولاً در جمله‌ی مستقل نمی‌آید بلکه غالباً در جمله‌واره‌های پیرو و وابسته به کار می‌رود و کلماتی مانند «کاش» و «شاید» و «باید» هم که بعد از آن‌ها فعل التزامی می‌آید، به تأویل جمله‌واره‌ی پایه می‌روند؛ مثلاً: کاش بیایند یعنی آرزومندم که بیایند؛ شاید برود یعنی ممکن است که برود. فعل دعا که امروز از اقسام فعل التزامی است بدون جمله‌واره‌ی پایه و در جمله‌ی مستقل هم می‌آید؛ مانند: زنده‌باد ایران، زنده باشی، نمیری. در این موارد جمله‌واره‌ی پایه را می‌توان در تقدیر گرفت مثلاً «زنده باد» یعنی دعا می‌کنم زنده باشد.

ماضی التزامی (رفته باشم و فته باشی و...) اختصاص به وجه التزامی و ساختمان‌هایی مانند «بروم و بروی و...» که با پیشوند صرفی «ب» ساخته می‌شوند بین وجه امری، التزامی، تأکیدی مشترکند. بنابراین پیشوند صرفی «ب» امروز هم نشانه‌ی مضارع التزامی است و هم علامت امر و وجه تأکیدی است و باید آن را «ب» وجه فعل نامید نه «بای» زینت یا تأکید. به‌طور کلی نشانه‌های لفظی و معنوی و ساختمانی وجه التزامی این‌ها است: ۱- ساختمان‌های نظیر «رفته باشم» ۲- اسم مفعول و مضارع التزامی بودن ۳- «ب» مانند بروم یا بروی ۴- توأم بودن معنی فعل با احتمال و عدم قطعیت و خواست ۵- کلمات و فعل‌ها و گروه‌هایی مانند: «اگر، کاش، شاید، بایستن، خواستن، آرزو کردن، توانستن، ممکن است، خوبست، بهتر است و... فعل پس از آن‌ها معمولاً التزامی است. بعد از این کلمات حتی اگر فعل از لحاظ ساختمان هم به وجه التزامی نباشد بهتر است آن را وجه التزامی شمرد ۶- الف رعایت را نیز می‌توان از نشانه‌های وجه التزامی گرفت مانند الف باد در بادا. (همان: ۲۴۷-۲۴۵)

۲- بررسی وجه فعل در ۵۰ غزل اول غزلیات مولوی:

در بررسی ۵۰ غزل اول غزلیات مولوی، که در کتاب غزلیات مولوی معروف به غزلیات شمس به کوشش استاد، بدیع‌الزمان فروزان‌فر گردآوری شده است؛ ۱۵ غزل از ۵۰ غزل اول این کتاب، بیت‌هایی دارند که کلمات آن‌ها کاملاً عربی بوده و یا تلفیقی از کلمات فارسی و عربی می‌باشند. در این پژوهش، وجه فعل بیت‌هایی که کاملاً عربی هستند مشخص نشده است ولی تلاش شد وجه فعل و نوع آن در بیت‌هایی که تلفیقی از کلمات فارسی و عربی هستند مشخص گردد. بنابراین در راستای روشن‌تر شدن مطلب به شماری غزل‌ها و بیت‌هایی که تلفیقی از فارسی و عربی یا اینکه کاملاً عربی هستند، اشاره می‌کنیم. غزل شماره‌ی یک، که بیت ۹ آن تلفیقی از کلمات فارسی و عربی می‌باشد، غزل شماره‌ی سه، که بیت ۱۵ آن تلفیقی می‌باشد؛ غزل شماره‌ی پنج، که بیت ۱۳ آن تلفیقی می‌باشد. غزل شماره‌ی هفده، که بیت اول و دوم آن تلفیقی است؛ غزل شماره‌ی هجده، که بیت ۱ و ۸ آن تلفیقی است. غزل شماره‌ی بیست، که بیت ۹ و ۱۰ آن تلفیقی است؛ غزل شماره‌ی بیست و یک، که بیت ۲، ۴، ۱۴ آن تلفیقی است؛ غزل شماره‌ی بیست و سه، که بیت ۸ آن تلفیقی است؛ غزل شماره‌ی بیست و پنج، که بیت ۶ آن تلفیقی است؛

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

									۴	۴	۵۰
۱	۴	۴	۴	۹	۴	۳	۱	۵۰	۲۴۳	۳۲۳	جمع کل

(جدول شماره ی ۱-۲)

در ادامه ی مطالب ارائه شده، در باب وجه فعل، گفته شد که وجه فعل التزامی، بر خلاف وجه اخباری که برای بیان واقعیات و رخداد حقیقی به کار می رود؛ به رخدادهای ذهنی می پردازد. یعنی اینکه با حدس، گمان، برداشت، میل، آرزو و... سروکار دارد. حال با توجه به تعاریف و جدول شماره ی (۱-۲) به بررسی وجه فعل التزامی در ۵۰ غزل اول مولوی پرداخته شد: تعداد کل وجه فعل التزامی حدوداً ۳۲۳ عدد می باشد و این تعداد انواع مختلف از جمله التزامی، شرطی، آرزو، شک، دعایی، تأسف، سوگند و... دارد. غزل هایی هستند که اصلاً وجه فعل التزامی ندارند از جمله غزل شماره ی ۱۹ و ۴۹. خلاصه اینکه با توجه به جدول بالا، تعداد وجه فعل در غزل های کار شده متغیر است. برای نمونه از میان ۵۰ غزل اول مولوی، غزل شماره ی ۱۰ را مورد بررسی قرار داده شد.

الف) غزل شماره ی ۱۰:

مهمان شاهم هر شبی بر خوان آن مهر و وفا
مهمان صاحب دولتم که دولتش پاینده با

بر خوان شیران یک شبی بوزینه ای همراه شد
استیزه رو گر نیستی او از کجا شیر از کجا؟

بنگر از شمشیر شه در قهرمان خون می چکد
آخر چه گستاخی ست این والله خطا والله خطا

گر طفل شیری پنجه زد بر روی مادر ناگهان
تو دشمن خود نیستی، بر وی منه تو پنجه را

آن کو ز شیران شیر خورد، او شیر باشد نیست مرد
بسیار نقش آدمی دیدم که بود آن اژدها

نوح ارچه مردم وار بود، طوفان مردم خوار بود
گر هست آتش ذره ای آن ذره دارد شعله ها

شمشیر خون ریزم من، هم نرم و هم تیزم من
همچون جهان فانیم، ظاهر خوش و باطن بلا

در این غزل که دارای ۷ بیت می باشد، تعداد کل وجه فعل، ۱۴ عدد که از این تعداد، ۶ وجه فعل اخباری، ۶ وجه فعل التزامی و ۲ وجه امری هستند. در بیت اول: دارای ۱ وجه فعل اخباری و ۱ وجه فعل التزامی از نوع دعایی هست، بیت دوم: دارای یک وجه فعل التزامی از نوع شرطی، بیت سوم: دارای ۱ وجه فعل التزامی از نوع سوگند، بیت چهارم: دارای ۱ وجه فعل التزامی و ۱ وجه فعل امری، بیت پنجم: دارای ۲ وجه فعل اخباری، بیت ششم: دارای ۲ وجه فعل التزامی از نوع شرطی و بیت هفتم: دارای ۳ وجه فعل از نوع اخباری است.

۱-۲-۱- بیت هایی که در ۵۰ غزل مولوی تعداد وجه فعل التزامی آنها بیشتر از ۱ عدد می باشد:

الف) بیت هایی با ۵ عدد وجه فعل التزامی:

بیت ۱ از غزل شماره ی ۳۵

ب) بیت هایی با ۴ عدد وجه فعل التزامی:

بیت ۷ از غزل شماره ی ۹، بیت ۵ از غزل شماره ی ۱۲، بیت ۳ از غزل شماره ی ۲۹

ج) بیت هایی با ۳ عدد وجه فعل التزامی:

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

بیت ۱ از غزل شماره ۴، بیت ۴ از غزل شماره ۵، بیت ۵ از غزل شماره ۷، بیت ۱۲ از غزل شماره ۱۴، بیت ۶ و ۱۳ از غزل شماره ۱۶، بیت ۱۰ از غزل شماره ۲۱، بیت ۵ از غزل شماره ۳۴، بیت ۲ از غزل شماره ۴۲.
(د) بیت‌هایی با ۲ عدد وجه فعل التزامی:

بیت ۱ و ۵ از غزل شماره ۱، بیت ۳ و ۴ از غزل شماره ۴، بیت ۳ از غزل شماره ۵، بیت ۸ از غزل شماره ۶ و ۷، بیت ۹ و ۱۵ از غزل شماره ۷، بیت ۱، ۲، ۴ و ۶ از غزل شماره ۹، بیت ۶ از غزل شماره ۱۰، بیت ۱ از غزل شماره ۱۱، بیت ۴ و ۲۱ از غزل شماره ۱۲، بیت ۸، ۱۲ و ۱۴ از غزل شماره ۱۳، بیت ۱، ۴، ۷، ۱۱ از غزل شماره ۱۴، بیت ۱ و ۱۱ از غزل شماره ۱۶، بیت ۵ از غزل شماره ۱۸، بیت ۳ از غزل شماره ۱۷ و ۲۵، بیت ۴ و ۱۰ از غزل شماره ۲۰، بیت ۱۲ از غزل شماره ۲۱، بیت ۵ از غزل شماره ۲۳، بیت ۱۰ از غزل شماره ۲۲، ۲۴، ۳۸، بیت ۴ از غزل شماره ۲۹، بیت ۴، ۶ و ۹ از غزل شماره ۳۱، بیت ۱ و ۲ از غزل شماره ۳۴، بیت ۵ از غزل شماره ۳۶، بیت ۵ از غزل شماره ۴۳، بیت ۷ از غزل شماره ۵۰.

در این جا برای نمونه وجه فعل برخی از ابیات نشان داده می‌شود:
(الف) بیت ۱ از غزل شماره ۳۵:

ای یوسف دیدار ما، ای رونق بازار ما

ای یار ما، دلدار ما، ای عالم اسرار ما

در این بیت ۵ شبه جمله وجود دارد که همگی از نوع التزامی هستند.

(ب) بیت ۷ از غزل شماره ۹:

برخیز ای ساقی بیا، ای دشمن شرم و حیا تا بخت ما خندان شود، پیش ای خندان ساقیا

در این بیت که دارای ۳ شبه جمله از نوع وجه فعل التزامی است، یک وجه فعل التزامی شرطی و ۲ وجه فعل امری است. وجه فعل غالب در این بیت از نوع التزامی است.

(ج) بیت ۶ از غزل شماره ۹:

رو سخت کن ای مرتجا، مست از کجا شرم از کجا؟ و شرم داری یک قدح بر شرم افشان ساقیا

در این بیت ۱ وجه فعل امری، ۲ شبه جمله از نوع وجه فعل التزامی، ۱ وجه فعل التزامی از نوع شرطی و ۱ وجه فعل پرسشی مشاهده می‌شود.

(د) بیت ۸ از غزل شماره ۷:

گر زنده جانی یابمی من دامنش برتابمی ای کاشکی در خابمی در خواب بنمودی لقا

در این بیت ۱ وجه فعل التزامی از نوع شرطی و ۱ وجه فعل التزامی از نوع آرزو و تمنا مشاهده می‌شود.

۲-۲-۲- بررسی معانی ثانویه وجه فعل التزامی در ۵۰ غزل اول مولوی:

در بلاغت یا علم معانی، سخن از مسائل و مواردی است که معمولاً در دستور زبان مسکوت است. موضوع علم معانی عمدتاً بررسی جملات از حیث معانی و کاربردهای ثانویه است که متکلم (گوینده) به مقتضای حال مخاطب ایراد کرده‌است. مثلاً جمله خبری خبر می‌دهد و با جمله پرسشی، پرسش می‌کنند؛ اما در عرف از اینگونه جملات برای مقاصد دیگری هم استفاده می‌شود. مثلاً می‌توان با جمله پرسشی پرسش کرد بلکه تأکید را رساند. علم معانی این موارد استعمال ثانویه و فرعی و مجازی و به اصطلاح این ظرایف و دقایق و شگرد ها را مورد بحث قرار می‌دهد... عمده‌ی کار علم معانی بحث از موارد کاربرد مختلف این جملات است. نهایتاً این که فواید علم معانی متعدد است. فایده‌ی اصلی آن، این است که ما را با امکانات فراوان زبان آشنا می‌سازد تا بتوانیم به

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

مقتضای حالات مختلف از آن امکانات استفاده کنیم و سخن موثر بگوییم. در مطالعه‌ی آثار هنری متوجه لطایف و مقصود هنرمند شویم و دریابیم». (شمیسا، ۱۳۹۰، ۱۰۷-۱۰۶) در ادامه به برخی از این ابیات در ۵۰ غزل اول مولوی پرداخته خواهد شد:
(الف) انبساط خاطر و نشاط:

اول شرابی در کشی سر مست گردی از خوشی بی خود شوی آن گه کنی آهنگ ما آهنگ ما
در بیت ۳ از غزل شماره‌ی ۶، وجه فعل التزامی از نوع شرطی است و معنای ثانوی جمله انبساط خاطر است. شاعر خطاب به معشوق خود می‌گوید بعد از نوشیدن شراب و مست شدن یا ما می‌کنی.
(ب) دعا

ماییم و مست و سرگران، فارغ ز کار دیگران عالم اگر برهم رود عشق تو را بادا بقا
در بیت ۳ از غزل شماره‌ی ۷، وجه فعل التزامی و معنای آن دعا برای معشوق است.
(ج) هشدار:

گر سیل عالم پر شود عالم چون اشتر شود مرغان آب را چه غم تا غم خورد مرغ هوا
در بیت ۲ از غزل شماره ۱۴ وجه فعل التزامی و معنای جمله هشدار است و منظور شاعر این است که زمان بلا و مصیبت هر کس به فکر چاره‌اندیشی برای رهایی خود است.
(د) سرزنش و ملامت:

گر تو کنی بر مه تُو، بر روی تو باز آید آن ور دامن او را کشی هم بر تو ننگ آید قبا
در بیت ۴ از غزل شماره‌ی ۲۰، وجه فعل التزامی و معنای ثانویه جمله ملامت کردن کسانی است که رازدار و صبور نیستند.
(م) اندوه:

گر لب فرو بندم کنون، جانم به جوش آید درون ور بر سرش آبی زنم، بر سر زند او جوش را
در بیت ۲ از غزل شماره‌ی ۲۳، وجه فعل اخباری و معنای ثانویه آن اندوه، ناراحتی و بی‌طاقتی شاعر را بیان می‌کند.
(ن) ارشاد و روشنگری:

گر قابلیت در خاک شد، جان تو بر افلاک شد گر خرقه‌ی تو چاک شد، جان تو را نبود فنا
در بیت ۵ از غزل شماره‌ی ۱۸، شاعر خطاب به انسان‌های ظاهربین و دنیا پرست می‌گوید: اگر در طول زندگانی مال خود را از دست دادی مهم نیست، آنچه که گران بهاست، زمان است که خریدنی نیست و به هنگام مرگ در سرای باقی، روح تو برای آنچه در دنیا انجام داده‌ای مورد بازخواست قرار می‌گیرد.
(و) مفاخره:

با عقل خود گر جفتمی، من گفتنی‌ها گفتمی خاموش کن تا نشنود این جمله را باد هوا
در بیت ۸ از غزل شماره‌ی ۸، شاعر عرضه می‌دارد که اگر من کسی را می‌یافتم که هم تراز اندیشه‌ی خودم بود؛ صحبت‌های پربار و زیادی با او داشتم اما اکنون بهتر است ساکت باشم تا حرف‌هایم را انسان‌های کوتاه نظر و کم اندیش نشنوند.

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

نتیجه گیری

در این پژوهش، به منظور بررسی وجه فعل التزامی در غزلیات مولوی، مجموع ۵۰ بیت از پنجاه غزل مورد بررسی قرار گرفت؛ نتایج نشان داد که از مجموع ۳۲۳ جمله‌ای که در ابیات پنجاه غزل مولوی وجود داشت و در وجه فعل التزامی بکار رفته بودند ۲۴۳ مورد وجه فعل التزامی، ۵۰ مورد وجه فعل التزامی شرطی، ۹ مورد دعایی، ۴ مورد تمنا، تأسف، تأکید و سوگند، ۳ مورد شک و ۱ مورد آرزو و تعجب بکار رفته بودند.

همچنین در بررسی معانی ثانویه جمله‌ها و افعال خبری، توجه مولانا به مفاخره، انبساط خاطر و نشاط، دعا، سرزنش و ملامت، هشدار، اندوه و تأسف و در نهایت روشنگری و ارشاد بیش از سایر معانی بوده است، که می‌تواند نشانی از والا منشی و انبساط و انقباض احوال درونی و همچنین استغراق در مقام رضا باشد. اینگونه تصاویر متناقض درونی که به دلیل عرفان و غرق شدگی در وحدت وجود است، در سرتاسر غزلیات مولانا، همچون مثنوی کبیر، رخ می‌نماید.

ارزیابی میزان توانمندی شاعر در برقراری پیوند میان عاطفه درونی و موسیقی شعر با وجه فعل‌های بکار رفته است، تناسب و هماهنگی وجوه مختلف فعل با تصاویر و بررسی کیفی چگونگی تأثیرگذاری هریک از جمله‌ها در تناسب با محتوا و مضمون است که می‌تواند موضوع پژوهش‌های مستقل دیگری قرار گیرد.

منابع:

- ۱- احمدی گیوی، حسن (۱۳۸۴)، دستور زبان فارسی فعل. تهران: قطره.
- ۲- افراشی، آریتا. (۱۴۰۰). ساخت زبان فارسی. تهران. سمت.
- ۳- خیام‌پور، عبدالرسول. (۱۳۹۷). دستور زبان فارسی، گزارش و ویرایش اسدالله واحد و محمدعلی موسی‌زاده. تبریز: یانار چاپ اول.
- ۴- شمیسا، سیروس (۱۳۹۰). بیان ومعانی. تهران: میترا، ویراست دوم.
- ۵- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۲)، سبک‌شناسی شعر، تهران، فردوس، چاپ نهم.
- ۶- شیرشاهی، افسانه؛ طوسی، غزاله؛ گازرانی، فرزاد؛ مقیم‌زاده، مهدی؛ رحیمی، حیدر، (۱۳۹۷)، نظم فارسی (جلد ۱)، تهران: مدرسان شریف، چاپ ششم.
- ۷- فرخنده، هایدا؛ محمدی، اعظم؛ فخار، رزیتا؛ پور صادقی، رزیتا؛ شیرشاهی، افسانه؛ داد فرما، محمدمهدی. (۱۳۹۷). کلیات مسائل ادبی. تهران: مدرسان شریف، چاپ پنجم.
- ۸- فرشیدورد، خسرو. (۱۳۹۴). دستور مختصر امروز بر پایه زبان‌شناسی جدید. سخن. تهران. چاپ دوم.
- ۹- کزازی، میرجلال‌الدین. (۱۳۷۳). زیبایی‌شناسی سخن پارسی. تهران: مرکز.
- ۱۰- مشکور، محمدجواد. (۱۳۶۶). دستورنامه در صرف و نحو زبان پارسی. تهران: شرق.

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and
Research in Persian culture, language and literature

مقالات:

- ۱- ایران‌زاده، نعمت‌الله، (پاییز و زمستان ۱۳۸۲)، تحلیلی بر کاربرد هنری فعل در غزل‌های سعدی، فصلنامه پژوهش‌های ادبی، شماره ۲.
- ۲- پاکزاد، مهری (و فقیری، محمد)، (تابستان ۱۳۹۶)، بررسی و تحلیل انواع وجه در دیوان حافظ با رویکرد سبک‌شناسی رایانشی - پیکره‌ای، فصلنامه بهارستان سخن، شماره ۳۶.
- ۳- شنبه‌ای، رقیه، (زمستان ۱۳۸۹)، چگونگی استفاده از فعل در نثر گلستان، فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی، شماره ۱۰.
- ۴- صفی‌سنگری، علی (و قربانپور دلیوند، سمیه)، (بهار و تابستان ۱۳۹۷)، بررسی کارکردهای گفتمانی وجه فعل در غزل پست مدرن، نشریه علمی پژوهشی زبان فارسی و گویش‌های ایرانی، شماره ۵.
- ۵- مجوزی، محمد (و مجوزی، رمضان)، (سال....)، کاربرد هنری فعل در غزلیات حافظ، فصلنامه زیبایی‌شناسی ادبی، شماره ۳۳.
- ۶- مدرس، فاطمه (و مهرآور گیگلو، قاسم)، (پاییز ۱۳۹۳)، نگاهی به کاربرد وجوه افعال در اشعار سلمان هراتی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، شماره ۳.